

GONDOLKODÓ ADATOK

Bori Imre és a kisebbségi – jugoszláviai – magyar irodalom

B Á N Y A I J Á N O S

A kisebbségi (magyar) irodalmakról szóló, immár több mint nyolc évtizede zajló vita még nem ért véget. Nehéz kiszámítani, mikor juthat nyugvópontra, ha egyáltalán lezárható a sokszor lappangó, máskor hevesen és indulatosan felcsapó polémia a kisebbségi (magyar) és a magyar irodalom viszonylatairól, meg különös kapcsolatrendszeréről. Mert nem akármilyen forog kockán. Elsősorban annak a kérdésnek nem múló időszerűsége, hogy rá lehet-e kérdezni az „egyetemes magyar irodalomra”, hogy „mi ez?”, ha már gond nélkül rá lehet kérdezni a kisebbségi, vagy ahogyan mostanában gyakran emlegetik, határon túli magyar irodalom, korábban nemzetiségi irodalom/irodalmak mibenlétére. A szlovákiai költő és irodalomtanár, Tózsér Árpád tette fel legutóbb ezeket a kérdéseket Cselényi László és Grandel Lajos műveit elemző, teoretikusan jól megalapozott tanulmányában (*Az irodalom határai*. Kaligram Kiadó, Pozsony, 1998), többek között afelett is elgondolkodva, hogy „egy nyelven belül elképzelhető-e egyáltalán több autonóm, saját értékrendű közösség”, és ebben a kontextusban afelett is, hogy mi történik azokkal az írókkal és műveikkel, akik „túlnőtték”, miként Cselényi és Grendel életműve, a „nemzetiségi vagy kisebbségi irodalom kereteit”, és ha túlnőtték, „hová, mibe nőttek bele”? Nem először merülnek fel a kisebbségi (magyar) irodalmakról szóló írásokban ezek a kérdések, és nem kevesen hirdetik, hogy a kisebbségi irodalom „kinőhető”, mint az érettségi öltöny. Látszólag könnyű a válasz, mindazok, akik „túlnőtték” a „kisebbségi irodalom kereteit”, a magyar nemzeti (egységes, egyetemes) irodalomba nőttek bele, nyilván. A könnyű válasz azonban kételyt kelt, mert nyomban meg lehet kérdezni, hol voltak eddig, nem a magyar nemzeti irodalomban?, ha a kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom részei. Mert ha így van, hiszen alig vitathatóan állítható, hogy a kisebbségi (magyar)

irodalmak – „is” nélkül – magyar irodalmak, akkor ez az egész „kinőtte”-kép értelmét veszti. Természetesen arról sem lehet megfélekedezni, hogy – Tözsér idézi Szegedy-Maszák Mihályt – az irodalomban „a nemzeti jelleg ugyanúgy elhalványulhat, mint ahogyan a nyelvjárások veszítettek az önállóságukból . . .”

Az évtizedek óta tartó polémiaának nem elvárható befejezése és kifejlete ad értelmet, legalábbis amíg irodalom(elmélet)i kérdésként merül fel, sokkal inkább az, hogy vannak ilyen kérdések, hogy előttük állunk, amikor a magyar irodalomról szólunk, miközben fenntartjuk a válaszadás több lehetőségét, és ezáltal a máskülönben „semlegesnek” és „tárgyilagosnak” vélt irodalmi adatokat – az irodalomtörténet úgynevezett tényanyagát is – *gondolkodásra és beszédre* késztetjük. Ne feledjük, az irodalom mibenlétéről, és történeti hovatartozásáról nem az irodalomtörténészek és nem is az irodalomkritikusok „beszélnek”, hiszen nem is ők találták ki ezt a „problémasort”, hanem éppen az irodalom életének és történetének, az „élő irodalmiság”-nak az adatai és tényei, melyeknek begyűjtése, elrendezése és megszólítása meg megszólaltatása az irodalomtörténet és -kritika (egyik) aligha mellőzhető feladata, *gondolkodnak és beszélnek*, mégpedig igencsak hangosan, azokhoz, akik hajlandók meghallani a tények és adatok a történet és a kritika várákozásainak sokszor ellentmondó hangját.

Bori Imre, amikor több mint három évtizeddel ezelőtt, 1968-ban kiadja a jugoszláviai magyar irodalom minden szempontból első teljes történetét (*A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945*), éppen azt bizonyította be, hogy a kisebbségi (akkoriban nemzetiségi) irodalom *irodalom(történet)i adatai és tényei gondolkodnak és beszélnek*, és hangjuknak, annak számára, akinek van füle hozzá, bizonyító értéke van a kisebbségi irodalom létezésével. Nemcsak a jugoszláviai magyar irodalom létezését bizonyították az akkor első ízben begyűjtött, elrendezett és megszólaltatott adatok meg tények, hanem egy lappangó, ám azóta is fenntartott kérdésre adtak választ, többek között arra is, hogy van-e hagyománya és miféle tradíciója van a vajdasági (kisebbségi) magyar irodalomnak, meg hogy milyen kötődéseket, milyen kapcsolatrendszert alakított ki ez az irodalom öneszmélésének nem is olyan hosszú – Bori Imre könyvének megjelenésekor éppen fél évszázados – története során. Ezekkel összefüggésben gyorsan felmerült az irodalmi érték kérdése is, pontosabban az, hogy a kisebbségi irodalmi értékek saját irodalmi értékrendet alkotnak, vagy a közös (magyar) nyelv és irodalmi tudat folytán a nemzeti irodalom értékrendjébe épülnek be. (Ezen az értékrenden lehetne „túllépni”, ezt a ruhát „kinőni” vajon?)

Bori Imre, az akkoriban már sokat megélt és sokat tapasztalt irodalomtörténész bölcsességével nem maga válaszolt a sorra felmerülő kérdésekre, nem is bocsátkozott teoretikus fejtegetésekbe, hanem a begyűjtött és történetileg

megpoétikailag elrendezett adatokat, tényeket bírta tanulságos gondolkodásra és készítette máig érvényes megszólalásra. A jugoszláviai magyar irodalom, mint magyar és kisebbségi, mint kisebbségi magyar irodalom, Bori Imrének ebben az irodalomtörténetében mutatkozott be első ízben „vidéki”, „helyi”, „tájnyelvi” irodalomként, amely értékrendjével éppen a „vidékit”, a „helyit”, a „tájnyelvit” teszi megkérdőjelezhetővé. A jugoszláviai magyar irodalom ilyen bemutatkozásához egy különös paradoxon fűződik. Történeti adatainak és tényeinek hangja ezen irodalom önálló létezését dokumentálta, ezzel együtt fejlődéstörténetének sajátos, tehát viszonylagos önelvűségét juttatta kifejezésre, ugyanakkor pontosan jelezte, hogy ez a kisebbségi magyar irodalom csak magyar irodalomként létezhet. A bemutatkozás e kettőssége (paradoxona) viták hosszú sorát indította el, azt a polémiát is, aminek legújabban Tözsér Árpád adott hangot. A kettősségek természetéhez tartozik, hogy választásra készítenek, holott a jugoszláviai magyar irodalom történeti „bemutatkozása” Bori Imre könyvében éppen azt mutatja meg, és afelől győz meg, hogy e kettősség, paradoxon, akár ellentmondásnak is mondhatom, a kisebbségi irodalom létmódjának meghatározója, minek folytán a választás kényszere, vagy a választás vállalása a kisebbségi irodalom létezését sodorhatja veszélybe. Volt is, akad is példa erre a kisebbségi irodalomról való történeti vagy kritikai „beszéd” történetében és jelenében. Ezt a beszédfélét, meg a „történetét” is meg lehetne írni egyszer.

Bori Imre tehát a jugoszláviai magyar irodalom, mint kisebbségi irodalom jellegét meghatározó és létmódját leíró első irodalomtörténetében a gondolkodó (irodalmi) tények és adatok megszólaltatásával válaszolt arra a megoldhatatlannak látszó kérdésre, hogy lehetséges-e, elképzelhető-e egy nyelven több „saját értékű – magyar – irodalom”? Hogy a gondolkodó és beszélő adatok meg tények válasza „csupán” egy paradoxon, vagy valóságos ellentmondás? És miért ne lehetne éppen a paradoxon (a kettősségek, az ellentmondások) az irodalmi kérdésekre adható igaz válasz?

Érdeemes pillantást vetni Bori Imrének az irodalomtörténetet megelőző munkáira, mert éppen ezeken át vezet út a kisebbségi irodalom, mint irodalom(történet)i paradoxon megértése felé. Bori Imre először a jugoszláviai magyar költészet (*A vajdasági ég alatt*, 1960) antológiáját állítja össze, majd az egész irodalom jelenét prezentálja *Irodalmunk kiskönyve* (1964) című gyűjteményében, közben *Az ember keresése* (1960) címen tanulmány- és kritikakötetet ad ki. Ezek a munkák érlelhetők ki, többek között a jugoszláviai magyar irodalom története megírásának szándékát, és adhattak biztosságot arra nézve, hogy a jugoszláviai magyar irodalom paradox helyzetében csak történetének, a jelen előtörténetének feltárásával érthető meg irodalomként. Vagyis irodalomként akkor szituálható, ha már van létezését leíró története,

s ennek nyomán „élő irodalomként” tarthat kapcsolatot az őt feltételező – nemcsak kisebbségi! – irodalmi hagyománnyal. Már az irodalomtörténet publikálása után készül el a jugoszláviai magyar irodalom előtörténetét bemutató gyűjtemény, az *Irodalmi hagyományaink* (1971). Az irodalomtörténetben kifejtett gondolat kiterjesztése a *Fejezetek irodalmunk természetrajzából* (1973) című kötetbe sorolt tanulmányok, de úgyszintén ezt a gondolatot viszik tovább a Bori Imre kezdeményezésére létrejött könyvsorozatok, a *Hagyományaink* és a *Kövek*. Sőt az irodalomtörténetben leírt paradoxon „működése” ismerhető fel Bori Imrének a jugoszláviai magyarság népköltészeti hagyományából készült válogatásában, az *Idő, idő, tavaszidő* (1971) című kötetben, valamint a magyar–délsláv művelődési és irodalmi kapcsolatok sokrétű történetét feltáró munkáiban, a *Magyar–délsláv irodalmi kapcsolatok* (1970) és az *Irodalmak – kölcsönhatások* (1971) című könyvekben. E szerteágazó, sok-sok ismeretlen értéket feltáró és tudatosító kutatómunka, tanulmányok, könyvek, kezdeményezések mind sorra arra a mély történetismereti belátásra és felismerésre épülnek, amit a „kettősségek” paradoxonának, vagy éppen ellentétének nevével jeleztem. Ezenfelül azt gondolom, Bori Imrének a jugoszláviai magyar irodalom történetét feltáró és megfogalmazó munkássága kapcsolatba hozható mind a XX. századi magyar irodalmat „más” nézőpontból szemlélő írásaival, legfőképpen a magyar irodalmi avantgárd történetét rekonstruáló felfedezéseivel, mind pedig azzal a szellemi szabadságharccal, amit egész munkássága során egyszerre és egy időben vívott a provincializmussal és a dogmatizmussal, a középserrel és a populizmussal. Eddig sem volt könnyű, most sem könnyű viadal. De Bori Imre (kisebbségi) irodalomtörténeti munkáinak tartós hatása bizonyítja, értelmes viadal.

Ennyiből is jól látható, hogy csak hosszan tartó, körültekintő előmunkálatok után, 1975-ben jelenhetett meg Bori Imre *Irodalmunk évszázadai* című irodalomtörténete, amelyben már nemcsak az 1918 után kezdődő történetet írja meg, és foglalja össze, hanem az előtörténetet is számba veszi, miközben az irodalmi hagyományértésnek egy sajátos (kisebbségi?) változatára mutat példát, bizonyítva, hogy a tradíció választása önmagunk választása, a hagyományértés pedig önmegértés. Mi más lenne, lehetne a (kisebbségi) irodalomtörténet, mint a hagyomány választásának és a hagyományértésnek a története. Ennek belátása annál is inkább fontos, hiszen Bori Imre az *Irodalmunk évszázadaiban* nemcsak 1945-ig követi a történet fonalát, hanem szinte a könyv megjelenésének pillanatáig. De éppen ezért mondható el az is, hogy Bori Imre ebben a könyvében a jugoszláviai magyar irodalom, mint kisebbségi irodalom szintézisét adja, benne máig érvényes értékrendet fogalmaz meg, és hosszú távra kijelöli azokat a csomópontokat, amelyek a kisebbségi magyar irodalmak történetének és teóriájának determinánsai lesznek az elkövetkező évtizedek-

ben. Ennek a könyvnek a megjelenésétől kezdődően a jugoszláviai magyar irodalmat, de úgy gondolom, a kisebbségi magyar irodalmakat is, másként, ami azt jelenti, jobban értjük, mint ahogyan korábban értettük, vagy ahogyan ezt az irodalmat alapítói és első jelentős írói értették. Más szóval, Bori Imre kisebbségi irodalomtörténeti kutatásaival bizonyította be meggyőzően, hogy a kisebbségi irodalmak nem tekinthetők „hiányos” vagy éppen az egységesnek „alárendelt” irodalmaknak. Van történetükből következő önállóságuk, van sajátos hagyományértésük, és van az egész magyar irodalomra kiterjedő értékrendjük, van emlékezetük, és van hitük. És éppen azért, mert létezésük nem ideiglenes, nem is esetleges, határaik sem esnek egybe a politikai és földrajzi határokkal, más szóval, lehatárolásuk csak a nemzeti – a magyar – irodalom keretében lehetséges, még akkor is, ha a „nemzeti irodalom” régi értelmezése mostanra megkopott, és ha az irodalom „nemzeti jellege”, miként egy korábbi idézetből tudjuk, „elhalványulhat”, ahogyan a nyelvjárások is veszítenek önállóságukból.

Az Irodalmunk évszázadai után Bori Imre tovább folytatja a jugoszláviai magyar irodalom kutatását. A sok mindent tisztázó és világosan megfogalmazó kötetnek bővített és átdolgozott kiadása lesz 1982-ben *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*, majd ennek továbbírása az 1993-ban kiadott új kiadás. A könyv megjelenésének ekkor már mások a történeti körülményei. Miként az ország, amelyben a jugoszláviai magyar irodalom történetét megélte, elveszélődött, bekövetkezett az irodalom korábbi (ön)értelmezésének és (ön)megértésének átalakulása is, hiszen a jugoszláviai magyar irodalom ekkor került valóban „kisebbségi” státusba; ha státusa körül korábban még vitás kérdések merülhettek fel, és folytak is viták, a század utolsó évtizedére ezeknek a vitáknak a helyét a valóságos kisebbségi (irodalmi) kontextus foglalta el. Így lesz Bori Imre irodalomtörténetének harmadik kiadása a jugoszláviai magyar irodalom története egy korszakának a lezárása, ám ezzel együtt annak bizonyítása is, hogy a jelenben való tájékozódáshoz csak a „hosszú emlékezet” adhat valóságos támpontokat. A könyv megjelenésekor felmerült a kérdés, valóságos fordulatot kezdeményezett-e az irodalom életében a második Jugoszlávia széthullása, a magyarországi, a Közép-Európában bekövetkezett rendszerváltozás, vagy ellenkezőleg, az irodalom a maga módján hozzá- és beleszólt a változásokba, de történetét és emlékezetét, hagyományértését és önismeretét, kritikáját és teóriáját hosszabb távokra rendezte be, semhogy birodalmak összeomlása, új hatalmak felbukkanása túlságosan megrázhatta volna. Úgy fordult a jövő felé, hogy múltját és hagyományát megőrizte, világtapasztalatát és önismeretét fenntartotta, mert – a századdal sem egyidős története bizonyítja – tradíciónak ápolása és fenntartása nélkül elvész a jelen sokszor barátság-talan, agresszív kihívásai között.

Bori Imre *A jugoszláviai magyar irodalom története* (1998) című könyvének, amely az *Irodalmunk évszázadai* többször átdolgozott, bővített és továbbírt, ezúttal címében már nem „rövidnek” mondott, negyedik kiadása, ebben a tapasztalatban van közvetlen tartalmán is túlmutató jelentősége. Nem egyszerű folytatása a korábbi irodalomtörténeteknek, nem is egyszerű továbbmondása egy korábban elkezdett, majd befejezett és újakezdett történetnek, hanem annak a teoretikusan és történetileg is megalapozott gondolatnak a kifejezése, hogy a magyar irodalom „egysége” vagy „egyetemessége”, a történeti vagy elméleti általánosításoknak ellentmondva, értékteremtő részekből építkező „egység” és „egyetemesség”. Ma már nem „rövid történet” a jugoszláviai magyar irodalom története, hanem valóságos – kisebbségi! – irodalomtörténet, a szerző és az olvasója közös meggyőződése szerint az *irodalom története*. Átlépte ugyan kijelölt határait, miként – Tózsér Árpádtól is tudhatjuk – a két szlovákiai magyar író művészete, de nem az ismeretlenbe lépett, és nem is maradt mögötte Szinisztra, mert amiből „kilépett”, és amibe „belépett”, egyaránt létezik az időben, és létezik a térben. Paradoxonként, ellentmondásként. És az irodalom világának hívják. A magyar irodalom világának. (Ebben a sorrendben!)

Ennek a világnak vagyunk polgárai mindannyian, írók és olvasók. Bori Imre (kisebbségi) magyar irodalomtörténete erről a világról szól, nem másról. Irodalomtörténetének adat- és tényhalmazai erről a világról gondolkodnak és beszélnek, világosan és hitelesen.

Juhász Ferencsel és Gion Nándorral 1978 októberében Péterváradon